Cultuurkritiek in het antropoceen

Jesse van Amelsvoort

Abstract: Framed against Timothy Clark's comments on the potency of ecocriticism, in this contribution I first zoom in on how cultural critique according to Rosemarie Buikema can contribute to discussions on matters of common concern. I then sketch two lines of argument that emerge from her work: firstly, the way in which art and culture can break through societal silences and, secondly, the importance of history and the past for cultural production in the present. Both issues are important where it concerns climate change and the Anthropocene. They lead to the essential question when thinking about ecocriticism: not 'where goes cultural critique' (the 'quo vadis' question), but *what kind* of critique is necessary?

Keywords: environmental humanities, ecocriticism, cultural critique, representation, Rosemarie Buikema

Inleiding

In zijn werk *Ecocriticism on the Edge: The Anthropocene as a Threshold Concept* (2015) presenteert de Britse literatuurwetenschapper en ecocriticus Timothy Clark de lezer met een dilemma.[1] Hij is kritisch over wat ecokritiek en de *environmental humanities* in bredere zin vermogen. Volgens hem riskeren zij met hun aandacht voor het belang van *imaginaries* vast te lopen in een "diversionary side show" (21). Deze benadering zou te ver verwijderd zijn (of in ieder geval dat risico lopen) van zaken als (institutionele) politiek en recht, waar concreet toegewerkt kan worden naar vergroening, de transitie naar een circulaire economie en lagere uitstoot van schadelijke stoffen en broeikasgassen.

Clark (2015) wil de hedendaagse ecocriticus dus tot enige bescheidenheid dwingen: verwacht niet te veel van de zoveelste hoogdravende interpretatie van een roman,

1 Ik wil de redacteuren en in het bijzonder Sandra Ponzanesi bedanken voor de uitnodiging om bij te dragen aan deze bundel en voor hun geduldige commentaar op eerdere versies van dit stuk.

Ponzanesi, S., K. Thiele, E. Midden, D. Olivieri & T. Oorschot (eds.), *Transities in kunst, cultuur en politiek | Transitions in Art, Culture, and Politics*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023
DOI 10.5117/9789048560110_AMELSVOORT

film of kunstwerk. In plaats daarvan zouden ecocritici vooral aandacht moeten besteden aan de “irreversible break in consciousness and understanding” (62) zoals die zich manifesteert in de vorm van het antropoceen.[2] De tijd waarin wij leven is een planetaire tijd, waarin de mensheid als soort zowel oppermachtig is als overgeleverd aan krachten waarop zij geen vat heeft. De stabiliteit die als fundering gold voor de moderniteit is weg, en kunst en literatuur kunnen – volgens Clark – slechts vormgeven aan dat verlies, de afstand en de vervreemding die de realisatie dat de wereld zoals wij die kenden en zoals die in zovele culturele representaties is vastgelegd nooit meer terug kan komen. Aan cultuurcritici de taak dat te verwoorden en dat inzicht te verspreiden.

Bij iedereen die zich op professionele wijze met klimaatverandering bezighoudt (en eigenlijk bij iedereen die zich daar zorgen over maakt), treedt vroeg of laat een zekere uitputting op. De cijfers zijn niet bemoedigend en verandering komt te langzaam op gang. De betrokkenheid die uit academisch engagement spreekt, voelt als schreeuwen in de leegte. Voor de cultuurwetenschapper komt daar een extra verzuchting bij: wat voegt een ecokritische analyse van een roman, film of kunstwerk toe? De wereldwijde CO_2-uitstoot gaat omlaag door groene wetgeving, niet door interpretaties.

Toch blijven Clarks tegenwerpingen ook plat, al te gemakkelijk: de tegenstelling tussen wat er in de cultuur gebeurt en welke veranderingen er zich in het recht voltrekken is schematisch. De tegenstelling tussen een historisch *angehauchte* cultuurwetenschap en een wild in het weg theoretiserende literatuurwetenschap gericht op het heden lijdt onder eenzelfde simplisme. Dat betekent niet dat Clarks woorden geen enkele waarde hebben en verworpen dienen te worden; veeleer neem ik ze als uitnodiging om verder na te denken over de vraag waar kunst, cultuur en literatuur voor dienen en op welke manier cultuurkritiek in het antropoceen productief gemaakt kan worden. Het werk van Rosemarie Buikema is daarin essentieel, omdat zij door de jaren heen uitgebreid heeft gereflecteerd op de verhouding tussen cultuur en politiek en het soort cultuurkritiek dat aandacht kan hebben voor zowel het verleden en het heden als de toekomst.

In de rest van deze bijdrage breng ik eerst scherper in kaart wat cultuurkritiek vermag volgens Buikema, en op welke wijze zij bijdraagt aan discussies over zaken van algemeen belang. Daarna volg ik kort twee lijnen die in haar werk naar voren komen: ten eerste de manier waarop kunst en cultuur maatschappelijk zwijgen kunnen doorbreken en, ten tweede het belang van het verleden voor culturele productie in het heden. Beide zaken zijn belangrijk wanneer het over klimaatverandering en het antropoceen gaat. Ze leiden naar een essentiële vraag: niet waar het heen moet met de cultuurkritiek, maar *wat voor soort* cultuurkritiek nodig is.

2 Voor definities en een geschiedenis van het antropoceen, zie Davies (2018).

Wat de cultuurkritiek vermag

Kunst en literatuur bieden in het werk van Buikema een plek waarbinnen reflectie kan plaatsvinden op maatschappelijk-politieke debatten. Zij zijn daarbij enerzijds niet onderhevig aan de wetten van de politiek, maar aan wat Pierre Bourdieu de 'regels van de kunst' heeft genoemd (Bourdieu, 1994). Anderzijds vallen deze domeinen tegelijkertijd ook te beschouwen als specifieke 'haarvaten' (Cowling en Hamilton, 2020) die een bijdrage leveren aan discussies over zaken van algemeen belang. Door aandacht te besteden aan het hoe en de manier waarop werken zaken aan de orde stellen laat Buikema zien hoe gelaagd en complex, wellicht zelfs ambigu culturele representatie kan zijn. Zo kan een standbeeld van Sarah Bartmann in eerste instantie problematisch lijken, maar in tweede instantie in en door de materialiteit van het beeld tot nadenken stemmen (Buikema, 2009). Omgekeerd moet een kunstwerk niet vereenvoudigd worden tot zijn politieke boodschap, zonder daarbij in acht te nemen hoe die boodschap voor het voetlicht gebracht wordt (zie Buikema, 2010).

In de inleiding tot *Het heilige huis. De gotieke vertelling in de Nederlandse literatuur* (2006) schrijven Rosemarie Buikema en Lies Wesseling dat het in de gotieke vertelling gaat om "de expressie van de spanningen en angsten waarmee het streven naar emancipatie en vooruitgang gepaard gaat. De gotieke vertelling geeft met name uitdrukking aan het ongemakkelijke gevoel dat het verleden nooit echt afgesloten kan worden" (15). Telkens weer roert het verleden zich in de gotieke roman, ook in Nederland: het is het genre waarin bij uitstek stil kan worden gestaan bij dat wat niet mee kan komen in de modernisering en daarom verzwegen wordt. Daarmee is de *gothic novel* een vorm van cultuurkritiek: een manier waarop schrijvers zich in het publieke debat mengen rondom emancipatie, maakbaarheid en de Nederlandse koloniale geschiedenis.

Kunst, cultuur en literatuur zijn zowel in prangende als in minder prangende tijden levendige plekken van debat, zo stelde Buikema (2006) ook in haar oratie *Kunst en vliegwerk. Coalities in de cultuurwetenschappen*, die zij uitsprak in hetzelfde jaar dat *Het heilige huis* verscheen. Aan de hand van de romans *Disgrace* (1999) van J.M. Coetzee en *Agaat* van Marlene van Niekerk (2004) werkte Buikema die stelling uit, specifiek met betrekking tot het proces dat op gang werd gebracht door de publicatie van het rapport van de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika in 1998. Ondanks de verdiensten van de kritische cultuurwetenschappen, waarbinnen feministische en postkoloniale perspectieven steeds centraler zijn komen te staan, ziet Buikema (2006) ook een valkuil: "De benadering van het domein van de kunst vanuit dikwijls vastomlijnde politieke agenda's riskeert dan dat datgene wat kunst tot kunst en met name literatuur tot literatuur maakt bij voorbaat over het hoofd wordt gezien als een

eerste lezing niet ogenblikkelijk leidt tot het door de lezer gewenste politieke effect" (11).

Juist door mediumspecifieke aspecten als vorm en materialiteit zijn kunstwerken in staat zaken zichtbaar te maken en bij te dragen aan een bredere maatschappelijke discussie daarover en door bestaande kaders te kruisen. Geen wonder dus dat bijvoorbeeld Derek Attridge's (2004) ideeën over 'literariteit' en 'de singulariteit' van literatuur prominent aanwezig zijn in *Kunst en vliegwerk*. Vanuit deze oratie lopen directe lijnen naar essays in *Revoltes in de cultuurkritiek*, over bijvoorbeeld de jurken van Judith Mason en Nandipha Mntambo en de kunst van William Kentridge (zie Buikema, 2017, 103-125, 153-179).

Het belang van dergelijke cultuurwetenschappelijke studie verwoordt Buikema (2017) wellicht het sterkste in *Revoltes in de cultuurkritiek*: "Veranderingen in de geleefde werkelijkheid kunnen daarom alleen structureel worden als ze in het symbolische systeem, in de manier waarop wij over de wereld denken en praten, aanwezig worden gesteld, worden gepresenteerd" (14-15). Je zou kunnen zeggen dat de door Timothy Clark (2015) zo gehekelde nadruk op het imaginaire hier opduikt. Maar let op het woordje 'structureel': daarin schuilt een spanning en samenspel tussen kunst en politiek, cultuur en recht.

Deze spanning is kenmerkend voor hoe Lesley Cowling en Carolyn Hamilton (2020) het idee van de publieke sfeer, zoals we dat uit Habermas' werk kennen, uitwerken: in hun optiek is dat geen monolithische arena, maar juist een constellatie van verschillende gesprekken over zaken van algemeen belang die vaak naast elkaar en dikwijls langs elkaar heen plaatsvinden. Soms kunnen deze gesprekken echter met elkaar verweven raken en elkaar beïnvloeden. Buikema plaatst cultuurkritiek in een vergelijkbaar kader: kunst en cultuur staan niet geheel los van de rest van de samenleving, maar zijn ermee in dialoog. Zo kunnen romans, door middel van de conventies van de literaire gotiek, maatschappelijk zwijgen over bepaalde thema's aankaarten.

Thema 1: het zwijgen doorbroken

In *Het heilige huis* betogen Buikema en Wesseling (2006) dat ook binnen de Nederlandse literatuur een gotieke traditie is te ontwaren waarin schrijvers zich bezighouden met sociaal-maatschappelijke zaken, al is daar in de populaire kritiek niet of nauwelijks aandacht voor geweest. De gotieke vertelling is een vorm van cultuurkritiek: in het spanningsveld tussen de "individuele psyche" van de auteur en "collectieve processen" reageert deze "kort samengevat op moderniserings- en emancipatieprocessen" (14-15). Ze bevinden zich op het snijvlak van traditie en vooruitgang, van continuïteit en discontinuïteit – een stille vooruitwijzing naar het latere *Revoltes in de cultuurkritiek* (2017).

Binnen de context van de gotiek krijgt de verhouding tussen heden en verleden de vorm van zwijgen (toen) en spreken (nu), en literatuur de rol om dat zwijgen te doorbreken. De gotieke vertelling is "modernity's fellow traveller" (Van Amelsvoort, 2020, 103), om mijn eigen favoriete typering van dit genre aan te halen. De esthetische procedures die onderdeel zijn van dit genre stellen auteurs in staat om op literaire wijze met maatschappelijk-politieke ideeën te spelen.

Het heilige huis (Buikema & Wesseling, 2006) laat zien dat het Louis Couperus, Hella S. Haasse, Helga Ruebsamen en Renate Dorrestein – vrouwelijke en/of (post) koloniale auteurs – zijn die zich in hun werk het meest succesvol van gotieke conventies bedienen. Vaak onderwerp van biografische aandacht, leggen Buikema en Wesseling de nadruk op hoe in romans als *De stille kracht* (1900), *De verborgen bron* (1950), *Het lied en de waarheid* (1997) en *Een hart van steen* (1998) grote maatschappelijke ontwikkelingen doorgewerkt worden en hoe eerder niet gehoorde stemmen en subjecten in al hun complexiteit op de voorgrond treden.

De hierboven genoemde romans, zo laten Buikema en Wesseling (2006) zien, gaan een dialoog aan met een samenleving in transitie, bijvoorbeeld waar het ging over de verhouding tot Nederlands-Indië en het koloniale heden dan wel verleden (Couperus en Ruebsamen) of de positie van de vrouw in het gezin (Haasse en Dorrestein). Opvallend daarbij is dat de ongemakken waar bijvoorbeeld Couperus' *De stille kracht* (1900) of Haasse's *De verborgen bron* (1950) uiting aan geven pas (veel) later onderwerp van breed maatschappelijk debat worden. Literatuur lijkt soms voorop te lopen door "veranderingen in de geleefde werkelijkheid" (Buikema, 2017, 14) te signaleren lang voordat deze in andere sociaal-politieke domeinen grondig aan de orde werden gesteld. Hier blijkt goed dat maatschappelijke discussies nooit helemaal synchroon lopen – een van Cowling en Hamiltons (2020) principiële bezwaren tegen Habermas.

Thema 2: revoltes en herhalingen

Waren de analyses in *Het heilige huis* (Buikema en Wesseling, 2006) al gestoeld op het idee dat literatuur een vorm van doorwerking is, waarin op esthetische wijze een gesprek aangeknoopt wordt met bredere maatschappelijk-politieke processen, in de jaren daarna zou dit idee alleen maar aan kracht winnen binnen Buikema's oeuvre. In *Kunst en vliegwerk* (Buikema, 2006) omschreef ze het onderzoeksprogramma dat ze binnen haar hoogleraarschap vorm wilde geven als volgt:

> Ik wil met andere woorden de vruchtbaarheid van de werkgecentreerde benadering herwaarderen en inzetten ter herijking en verrijking van de intertekstuele benadering en ter vermijding van de risico's die aan identiteitspolitieke

> kunstbeschouwing kleven. De vorm, de specificiteit die het kunstwerk tot een kunstwerk maakt, betekent immers bij uitstek de singulariteit van het werk dat zich om die reden ook altijd aan een identiteitspolitieke toe-eigening onttrekt. (…) Het fictieve en het imaginaire karakter van kunst brengt daarentegen wel met zich mee dat expliciete methodologische aandacht besteed moet worden aan de wijze waarop die politiek-historische thematiek wordt voorgesteld. (Buikema, 2006, 11)

Revoltes in de cultuurkritiek (2017) vormt het beslag van dit academische programma zoals Buikema dat elf jaar eerder uiteengezet had in haar inaugurale rede. Het eerste woord uit die titel is echter een nieuw element.

Het concept van de 'revolte', zoals vormgegeven door de Frans-Bulgaarse psychoanalytische critica Julia Kristeva, is opvallend behoedzaam. Het is nadrukkelijk geen revolutie: Kristeva ziet de wereld waarin zij zou willen arriveren niet utopisch uit het niets opdoemen, maar juist ontstaan uit een fijnbesnaard gesprek met het verleden. Uitgangspunt daarbij, schrijft Buikema,

> (…) is dat vernieuwingen en omwentelingen het diepst in bestaande structuren inwerken als zij zich niet als een radicale breuk met het verleden presenteren, maar als een proces waarin de te verwerken feiten uit en de verhalen over het verleden worden onderzocht, aangevuld, gecorrigeerd en/of omgebogen. (…) De revolte betreft altijd politieke en culturele verandering, maar nooit in de vorm van eenmalige breuk met het verleden. (Buikema, 2017, 16-17)

Door op deze manier traumatische gebeurtenissen door te werken kunnen kunst en literatuur verandering brengen.

Het gaat in *Revoltes in de cultuurkritiek* (Buikema, 2017) om een "poëtica van de herhaling" (19), die Buikema verbindt aan een aantal besproken Zuid-Afrikaanse kunstwerken waarbij sprake is van recycling en het opnieuw gebruiken van materialen en verhalen. Haar analyse van William Kentridge's multimediale installatie *Black Box/Chambre noir*, zoals die in 2012 te zien was in het Joods Historisch Museum in Amsterdam, is wat dat betreft exemplarisch. De overweldigende gelaagdheid van dit werk – muziek, beeld, locatie – vormt het beginpunt. *Black Box* verbindt de door het Duitse koloniale leger uitgevoerde genocide op de Nama- en Herero-stammen in Duits Zuidwest-Afrika begin twintigste eeuw met de systematische uitroeiing van de Europese Joden door Duitse nazi's vier decennia. Als voorbeeld van 'multidirectional memory' (Rothberg, 2009) brengt *Black Box* twee geschiedenissen samen die veelal van elkaar gescheiden worden. Het is een complex maar niet onbegrijpelijk kunstwerk, waarmee maar weer duidelijk wordt gemaakt dat kunst, cultuur en literatuur vaak vooroplopen in het representeren van gevoelige geschiedenissen en maatschappelijke kwesties.

De aanwezigheid van het verleden in het heden is niet alleen belangrijk waar het aankomt op postkoloniale geschiedenissen: ook waar het klimaatverandering betreft, is deze verhouding cruciaal. Of het nu het 'langzame geweld' (Nixon, 2011) van de opwarming van de aarde betreft, of de manier waarop de verschillende geschiedenissen van onze planeet samentrekken (Chakrabarty, 2021): in het tegengaan van door mensen aangedreven klimaatverandering worden we geconfronteerd met ons eigen verleden en onze ingesleten patronen. Klimaatverandering vervreemdt: het weer is niet meer zoals het vroeger was, en om als soort te overleven lijkt het in toenemende mate belangrijk de manier waarop westerse samenlevingen ingericht zijn totaal te veranderen. Buikema (2017): "De potentiële revolte van literatuur en kunst voltrekt zich juist daar waar een gevoeligheid ontstaat voor dat wat zich niet in eenduidige waarheden laat bepalen of toe-eigenen; een gevoeligheid voor de vreemdheid, het in beweging zijn, ook van het alledaagse" (195). De revolte staat daarmee open voor de vreemdheid die zo kenmerkend is voor dit tijdsgewricht. Daarmee stelt dit begrip vragen die essentieel zijn om te begrijpen hoe mensen betekenis toekennen aan de wereld van het antropoceen.

Conclusie: wat ecokritiek vermag

Buikema's oeuvre is een pleidooi om zorgvuldig aandacht te besteden aan de manier waarop kunst, cultuur en literatuur op mediumspecifieke wijze het gesprek aangaan met zaken die ook elders besproken worden. Dat zijn, in haar essays en boeken, vooral onderwerpen die vanuit gender en postkoloniale studies bestudeerd worden. Daarmee toont ze de vitaliteit en het belang van de cultuurwetenschappen om mee te praten in gesprekken over bijvoorbeeld in- en uitsluiting (zie ook Buikema, Buyse en Robben, 2020). Daarbij treden kunst en cultuur niet zomaar op als domeinen waar ook nagedacht wordt over zaken van algemeen belang, zij doen dat op een eigen, 'singuliere' manier.

Deze inzichten zijn een aanvulling op Timothy Clarks (2015) suggestie dat cultuurcritici het belang van 'the imaginary' niet moeten overschatten. Die nuancering moet niet doorschieten in een algeheel pessimisme over de cultuurkritiek, noch in een vorm van sociale en geesteswetenschap die met andere woorden gaat herhalen wat politici, juristen, exacte wetenschappers en anderen ook zeggen. In plaats van het belang van cultuurkritiek *tout court* te bevragen, is het allicht productiever ons af te vragen wat voor type cultuurkritiek we willen. Buikema's werk zet hier een richting uit: naar een manier van cultuuranalyse die niet te vangen is in eenvoudige binaire tegenstellingen of programmatische pamfletten – die gevoeligheid koestert voor het onzichtbare en het verzwegene, en het verleden in het heden.

Coda

In een andere wereld, waarin ik het onderwerp van deze bundel en haar werk niet had gekend, was ik architect, econoom of nog erger geworden. Sta mij toe, aan het einde van deze bijdrage, deze stelling door middel van een persoonlijke noot toe te lichten.

Er is namelijk geen woord aan gelogen. In het dankwoord van mijn proefschrift schreef ik: "Thank you, to my family, and especially to Roos, without whom I would intellectually not be where and who I am today" (Van Amelsvoort, 2021, xvi). Het is geen overdrijving om te stellen dat ik ben wie ik ben, academisch gezien, dankzij deze 'Roos'. Waarmee dat wat binnen bepaalde academische cirkels voor publiek geheim doorging hier voor het eerst aan gepubliceerd papier toevertrouwd is: Rosemarie Buikema is mijn tante. Ze heeft me nooit college gegeven, in ieder geval niet op de universiteit: je zou kunnen zeggen dat ik die, heel ouderwets eigenlijk, bij de hoogleraar thuis kreeg, in een informele setting. Deze informele educatie begon lang voordat ik naar de universiteit ging en stuurde mij weg van bouwkunde en economie, specifiek de geesteswetenschappelijke studie van literatuur en cultuur in.

Ik herinner me een gesprek, het moet zo'n zes of zeven jaar geleden zijn, terwijl Roos bezig was *Revoltes in de cultuurkritiek* samen te stellen. Daarin schrijft ze onder meer over Virginia Woolfs essay *A Room of One's Own* (1929) en het wel gehoorde verwijt dat deze tekst racistisch dan wel imperialistisch is. In Roos' lezing is het gegeven dat de fictionele protagoniste zich een eigen kamer kan veroorloven dankzij een erfenis van een in Bombay (India) overleden tante niet een toevalligheid, maar een teken van een grotere moeizame geschiedenis. Het tekent namelijk een 'bildungsstructuur' (Buikema, 2017, 29) waarbinnen het westerse, imperiale subject autonomie en onafhankelijkheid verkrijgt ten koste van de koloniale onderdanen.

Het onderwerp van ons gesprek was de vraag of dit nog gezegd en beargumenteerd diende te woorden: Gayatri Spivak had dit immers al aangetoond in haar 'Three Women's Texts and a Critique of Imperialism' uit 1985 – drie decennia geleden. In een wereld waarin academisch onderzoek vernieuwend moet zijn, heeft een dergelijke *rehashing* geen plaats.

"Maar wie van je lezers heeft Spivak gelezen en staat dat stuk nog helder voor de geest?"

"Ja..." zei Roos, op een toon die verraadde dat ze niet helemaal overtuigd was. "Sommige dingen moeten misschien telkens opnieuw gezegd blijven worden."

Voor feministische en postkoloniale critici is het niet moeilijk te erkennen dat ze continu in gesprek zijn met hun voorgangers. Samen bouwen we aan een traditie, soms instemmend, soms kritisch. Deze gespreksflard kwam echter bij me op terwijl ik dit stuk schreef, omdat het ook een andere kant van dit inzicht aangeeft. Traditie gaat over recyclen, over herhalen, over vertrekken vanuit wat al bestaat en wat al geschreven is – kortom, over de mogelijkheid dat alles toch ooit ineens kan veranderen.

Bibliografie

Attridge, Derek. 2004. *The Singularity of Literature*. Londen/New York: Routledge.

Bourdieu, Pierre. 1994. *De regels van de kunst: Wording en structuur van het literaire veld*. Amsterdam: Van Gennep.

Buikema, Rosemarie, Antoine Buyse en Antonius Robben (red.). 2020. *Cultures, Citizenship and Human Rights*. Londen/New York: Routledge.

Buikema, Rosemarie en Lies Wesseling. 2006. *Het heilige huis. De gotieke vertelling in de Nederlandse literatuur.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Buikema, Rosemarie. 2006. *Kunst en vliegwerk. Coalities in de cultuurwetenschappen*. Oratie. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Buikema, Rosemarie. 2009. "The Arena of Imaginings: Sarah Bartmann and the Ethics of Representation". In: *Doing Gender in Media, Art and Culture*, geredigeerd door Rosemarie Buikema en Iris van der Tuin, 70-84. Londen/New York: Routledge.

Buikema, Rosemarie. 2010. "Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst". *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 126: 202-216.

Buikema, Rosemarie. 2017. *Revoltes in de cultuurkritiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Chakrabarty, Dipesh. 2021. *The Climate of History in a Planetary Age*. Chicago: University of Chicago Press.

Clark, Timothy. 2015. *Ecocriticism on the Edge: The Anthropocene as a Threshold Concept*. Londen: Bloomsbury.

Cowling, Lesley en Caroylin Hamilton (red.). 2020. *Babel Unbound: Rage, Reason and Rethinking Public Life*. Johannesburg: Wits University Press.

Davies, Jeremy. 2018. *The Birth of the Anthropocene*. Oakland: University of Chicago Press.

Nixon, Rob. 2011. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.

Spivak, Gayatri Chakravorty. 1985. "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism". *Critical Inquiry* 12(1): 243-261.

Van Amelsvoort, Jesse. 2020. "Anxious about a Changing World: Twenty-First Century Low Countries Gothic Novels". *Dutch Crossing*, 44(1): 102-117.

Van Amelsvoort, Jesse. 2021. *A Europe of Connections: Post-National Worlds in Contemporary Minority Literature*. PhD thesis. Groningen: University of Groningen.

About the author

Jesse van Amelsvoort: docent moderne Europese letterkunde, Universiteit van Amsterdam.